

BOEKZAAL

DER GELEERDE WERELD

286

TUSSEN POLITIEK EN PUBLIEK

Politieke prenten uit een opstandige tijd 1880-1919

Eveline Koolhaas-Grosfeld & Marij Leenders

Schiedam: Scriptum, 2019. 136 p.

ISBN 978 94 6319 166 1

€ 24,99

Tegenwoordig halen politici alles uit de kast om in beeld te komen bij de kiezer, van talkshows en televisiedebatten tot persoonlijke interviews en online vlogs. Politicologen spreken ook wel van een toenemende ‘mediatisering’ van de politiek. Historici benadrukken daarentegen hoe veranderlijk de verhouding tussen media en politiek is, waarin de aanwezigheid van politiek in de publiciteit steeds andere vormen aanneemt en andere reacties oproept. Wat wél vaststaat, is dat de relatie tussen politiek, publiek en media fundamenteel veranderde rond 1900 (zie bijvoorbeeld Huub Wijfjes en Gerrit Voerman, *Mediatization of politics in history*, 2009).

Dit geldt zeker voor Nederland, waar het parlement lange tijd een besloten en elitair karakter had. De overwegend liberale parlementariërs waren extreem terughoudend in hun verhouding tot de openbaarheid en wensten het ‘algemeen belang’ te dienen zonder ruggespraak met de kiezer in krant of kiesdistrict. Anderzijds beperkte het censuskiesrecht het aantal stemmers tot ongeveer tien procent van de *mannelijke* bevolking. Deze starre verhouding tussen burgers en politiek sloeg om in de jaren 1880. Nieuwe confessionele en sociaaldemocratische partijen brachten een andere vorm van politiek en kwamen op voor belangen van achtergestelde sociale groepen. Abraham Kuypers of Pieter Jelle Troelstra – van wie een prent op de omslag prijkt – deden juist hun uiterste best om kiezers voor zich te winnen en het kiesrecht te verruimen.

Tussen politiek en publiek onderzoekt deze veranderende verhouding en de afstand tussen burgers en politiek en het parlement in het bijzonder. Prenten staan centraal als cruciale schakel tussen politiek en openbaarheid in roerige tijden, zeker in een periode

dat er vrijwel geen ander beeldmateriaal van politici was. Kunsthistorica Eveline Koolhaas-Grosfeld (en redacteur van *De Moderne Tijd*) onderzocht eerder achttiende- en negentiende-eeuwse Nederlandse politieke prentkunst en historica Marij Leenders de beeldcultuur en perceptie van parlementen tijdens het interbellum. Zij stellen dat prenten in de periode tussen 1880 en 1919 bij uitstek de blik op de politiek stuurden en als unieke visuele bron inzicht bieden in veranderende percepties van de politiek.

In het bijzonder fraai vormgegeven en vlot geschreven boek passeren 82 prenten de revue. Een sterk punt is bovendien de conceptuele in plaats van chronologische indeling. Hierdoor staan juist prenten en percepties centraal, en niet politici en gebeurtenissen. Vier hoofdstukken bespreken achtereenvolgens de ontwikkeling van geïllustreerde tijdschriften, prenten van de Tweede Kamer en individuele Kamerleden, een case study van kunstenaar Pieter de Josselin de Jongs onconventionele prenten van politici, en ten slotte hoe spotprenten over kiesrechtuitbreiding 'het volk' verbeelden.

Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw ontwikkelde zich geleidelijk een geïllustreerde satirische pers evenals een visuele verslaglegging van het parlement via prenten, mede door vernieuwingen in printtechniek. De vroegste geïllustreerde tijdschriften waren alle (progressief) liberaal, antisocialistisch en antiklerikaal. Rond 1900 ontstonden de eerste socialistische satirische bladen en enkele jaren later ook katholieke. De agency van spotprenttekenaars was beperkt: op de sociaaldemocratische tekenaar Albert Hahn na, bepaalde vooral de redactie de inhoud en toon van prenten. Bij de bespreking van de oplagecijfers en de impact van de tijdschriften ontbreekt alleen een vergelijking met bijvoorbeeld krantenoplagen om deze cijfers in een breder perspectief te plaatsen.

Deze opkomst van de geïllustreerde pers gebeurde tegen de achtergrond van een groeiend politiek geïnteresseerd publiek. De auteurs schetsen een 'caledoscopisch beeld' van hoe tekenaars de Tweede Kamer en haar leden verbeeldden. Zij stellen dat de cartoons als 'representatief geheel' (p. 12) zijn geselecteerd, maar het wordt niet geheel duidelijk *hoe* representatief de gekozen prenten en motieven zijn voor het bredere bronnenkorpus. In liberale tijdschriften verschenen karikaturen van confessionele en socialistische parlementaire nieuwkomers, maar ook behoudende liberalen werden mikpunt van een nieuwe, pittigere karikatuurstijl. Hiernaast is er ook aandacht voor de distributie van meer neutrale, waarheidsgetrouwe prentportretten van politici om te analyseren hoe burgers een beeld kregen van hun volksvertegenwoordigers.

De als historieschilder opgeleide Josselin de Jong portretteerde een heel ander beeld van de politiek. Hij toonde de informele kant van de Tweede Kamer; zijn prent van de parlementaire koffiekamer bood een ongekend intiem kijkje in het politieke bedrijf. Er is ook aandacht voor hoe hij te werk ging als parlementair prententekenaar: juist zijn schetsmatige stijl wist de persoonlijkheid van individuele Kamerleden te pakken. In deze symbiose van kunst- en politieke geschiedenis betogen de auteurs dat Josselin de Jong de afstand tussen politiek en publiek verkleinde tijdens heftige debatten over kiesrechtuitbreiding.

De kiesrechtstrijd vanaf de jaren 1880 biedt het kader voor de analyse van hoe pren-

tentekenaars begonnen 'het volk' te verbeelden. In liberale tijdschriften werd de afstand tussen de gevestigde politiek en het stemloze gepeupel vaak spottend uitvergroot. Katholieken werden weggezet als on-Nederlandse jezuïeten en protestanten als dwaze puriteinen. Een interessant historiografisch punt is dat de liberale pers de afstandelijke houding van liberale volksvertegenwoordigers tegenover de gepolitiseerde openbaarheid wel degelijk bekritiseerde; veel cartoons zijn te interpreteren als een 'soort wake-up call' (p. 93) voor liberalen om zich beter te profileren. Zowel progressief-liberale als sociaaldemocratische en confessionele tijdschriften hadden expliciet de popularisering van de politiek als doel, zij het uit politiek eigenbelang.

288

Het visuele weerwoord van de socialisten droeg een heel andere vorm van politiek uit. Tekenaars als Hahn brachten de tegenstelling tussen de arrogantie van de zittende macht en de macht van het getal van protesterende burgers op straat treffend in beeld. Spotprenten over vrouwenkiesrecht tonen hoe liberalen met dedain neerkeken op vrouwen, maar ook hoe de vrouwenkiesrechtbeweging zelf prenten inzette als wapen in de politieke strijd. Het is echter jammer dat de auteurs alleen aandacht hebben voor gender bij cartoons die expliciet over vrouwen gaan: wat zeggen prenten bijvoorbeeld over veranderende noties van burgerlijke mannelijkheid of überhaupt mannelijkheid in de politiek?

Tot sloten tonen Koolhaas-Grosfeld en Leenders overtuigend zowel de functie van prenten als brug tussen politiek en publiek en als opinievormende factor van belang in een tijd van grote politieke veranderingen. Dat blijkt wel uit hoezeer bijvoorbeeld Kuyper het gemis van een 'eigen' tekenaar als Hahn beklagde, of het Amsterdamse verbod op het ophangen van politieke prenten bij kiosken vanwege te veel onrust.

Geregeld gaan de auteurs de vergelijking aan met Britse spotprenten, maar een internationale reflectie in de inleiding of nabeschouwing op – de rol van spotprenten en visuele media in – de veranderende percepties van de verhouding tussen politiek en electoraat rond 1900 had de Nederlandse casus verdiept en in een breder kader geplaatst. Dit terzijde biedt *Tussen politiek en publiek* innovatief inzicht in hoe nieuwe interpretaties vanuit verschillende hoeken over 'de' politiek, 'het' volk en relaties daartussen eind negentiende eeuw opkwamen. Het boek nodigt uit tot nader onderzoek naar ideeën en percepties over de afstand tussen Den Haag en burgers aan de hand van (visueel) bronmateriaal in andere periodes. Alleen al vanwege de prachtige, op groot formaat gedrukte spotprenten is dit boek bovendien het lezen meer dan waard.

Paul Reef, promovendus Cultuurgeschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen

DE LIBERALE STRIJD VOOR VROUWENKIESRECHT

Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Amsterdam: Boom, 2019. 270 p

ISBN 978 90 2442 7178

€ 25,-

STRIJD! DE VROUWENKIESRECHTBEWEGING IN NEDERLAND, 1882-1922

Mineke Bosch

Hilversum: Verloren, 2019. 390 p.

ISBN 978 90 8704 7740

€ 35,-

De viering in 2019 van honderd jaar vrouwenkiesrecht in Nederland heeft tot veel nieuw historisch onderzoek geïnspireerd. Dat is erg welkom, want tussen het grote aantal publicaties over de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging die de afgelopen decennia zijn verschenen was vrouwenkiesrecht onderbelicht gebleven. Zowel *De liberale strijd voor vrouwenkiesrecht* als *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* zijn bedoeld voor een breder publiek, dus prettig leesbaar en aantrekkelijk vormgegeven. Tegelijkertijd zijn beide boeken wel degelijk (deels) gebaseerd op nieuw onderzoek en voorzien van een notenapparaat en literatuurlijst waarop andere onderzoekers kunnen voortbouwen.

De achtergrond van de auteurs van de twee werken loopt wel uiteen. Terwijl Mineke Bosch is gespecialiseerd in de gendergeschiedenis is dat voor Fleur de Beaufort en Patrick van Schie duidelijk een nieuw terrein. De laatste twee historici zijn werkzaam bij de TeldersStichting, het wetenschappelijk bureau van de vvd, en hebben tot nu toe voornamelijk gepubliceerd over liberalen en liberalisme. Hun boek, blijkens het voorwoord tot stand gekomen op verzoek van het Liberaal Vrouwen netwerk van de vvd, heeft dan ook veel weg van een eerste verkenning. De auteurs willen laten zien hoe liberalen in het verleden dachten over vrouwenkiesrecht. Niet alleen in Nederland maar ook in Europa, omdat zij willen nagaan of het liberale denken over vrouwenkiesrecht hier afweek van wat er in de ons omringende landen gaande was. Alles bij elkaar een nogal ambitieuze doelstelling voor een werk van slechts 270 pagina's.

Tegelijkertijd wordt in dit boek ook veel beschreven waarvan het verband met liberalen en/of liberalisme niet zo duidelijk is. Dat is meteen al het geval met het eerste hoofdstuk, dat een schets geeft van het denken over vrouwenrechten vanaf de Verlichting tot het midden van de negentiende eeuw. Het perspectief daarbij is internationaal: een aantal bekende Franse en Engelse denkers komen langs, zoals Nicolas de Condorcet, Olym-

pe de Gouges, Mary Wollstonecraft en John Stuart Mill, met speciale aandacht voor hun ideeën over kiesrecht. Ook het bekende pamflet *Ten betooge, dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land* (1795) van de anoniem gebleven Nederlandse auteur P.B. v. W. passeert de revue, naast de vroege Duitse feministes Luise Otto-Peters en Hedwig Dohm. Voor enigszins in de materie ingevoerde lezers is dat allemaal weinig verrassend. Maar belangrijker: de auteurs leggen niet uit wat er specifiek liberaal is aan de besproken denkbeelden over vrouwenrechten.

290

Een verwante vraag wordt opgeroepen door hoofdstuk twee, dat gaat over de discussies over vrouwenkiesrecht in Nederland tussen 1880 tot 1919. De auteurs stellen dat in Nederland niet de socialisten, laat staan de confessionelen, maar de liberalen samen met de vrijzinnig-democraten de politieke groepering vormden die ‘het meest consequent’ naar vrouwenkiesrecht streefde (p. 15). De beschreven ontwikkelingen laten echter zien dat juist de rol van leden van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) (de partij die zich in 1901 afsplitste van de Liberale Unie) bij de totstandkoming daarvan groot is geweest. Was de VDB op dit punt dan misschien nog net iets liberaler dan de ‘echte’ liberale partijen (Liberale Unie en Bond van Vrije Liberalen)? Van een heldenrol van liberale politici blijkt slechts af en toe sprake, zodat ‘de liberale strijd voor vrouwenkiesrecht’ van de boektitel niet echt wordt waargemaakt. Het siert de auteurs dat ze vermelden dat zelfs in de jaren 1910 veel liberalen nog niet enthousiast waren voor vrouwenkiesrecht, maar daarmee ondergraven ze wel hun eigen stelling.

Uiteraard moet in een boek van zo’n bescheiden omvang veel worden weggelaten, maar de gemaakte keuzes zijn niet altijd goed verdedigbaar. Zo had het voor de hand gelegen om in hoofdstuk twee meer aandacht te besteden aan de debatten over kiesrecht-uitbreiding in de periode tot 1885. Zoals de auteurs aanstippen (p. 46) kwam vrouwenkiesrecht in dat verband toen nauwelijks aan de orde, maar dat roept juist vragen op. Zou het zo zijn dat – ondanks die mooie (liberale?) ideeën over vrouwenrechten die in hoofdstuk een worden opgesomd – politiek tot laat in de negentiende eeuw als vanzelfsprekend werd gezien als een terrein waar vrouwen niets te zoeken hadden? Ook in de ogen van de meeste liberalen, zelfs de vooruitstrevenden onder hen, lijkt dat het geval te zijn geweest. Zij stonden op dat punt op één lijn met de grote voorman Thorbecke, die wel op termijn ‘algemeen kiesrecht’ verwachtte, maar vrouwenkiesrecht daar expliciet geen deel van zag uitmaken (zie hierover Ulla Jansz, ‘Vrouwenkiesrecht als omstreden kiesrecht onder feministen, 1870-1900’, *DMT* 1, nr. 3-4 [2017]).

In hoofdstuk drie plaatsten de auteurs de geschiedenis van het vrouwenkiesrecht in Nederland in een Europese context. Eerst stellen ze de vraag of Nederland een buitenbeentje was met het tijdstip van de invoering van vrouwenkiesrecht, namelijk 1919. Ons land blijkt een middenmoter: er waren staten die er vroeger bij waren, met name in Noord-Europa, maar toch ook landen waar vrouwen tot na de Tweede Wereldoorlog moesten wachten (bijvoorbeeld Frankrijk 1944, België 1948 en Zwitserland 1971). De meerderheidsreligie in de verschillende landen (katholiek of protestants) blijkt daarbij bovendien geen doorslaggevende rol te spelen. Verder inventariseren de auteurs de omstandigheden waaronder het vrouwenkiesrecht tot stand kwam, zoals een streven naar

meer autonomie van een land, revolutiedreiging of een andersoortige crisis. Dit alles levert een informatief overzicht op, maar voert weg van het eigenlijke onderwerp van het boek, namelijk de liberale strijd voor vrouwenkiesrecht. Die komt pas weer in beeld bij een overzicht van de bondgenoten die de vrouwenkiesrechtbeweging in de parlementen van de verschillende landen wisten te krijgen. De inventarisatie van de politieke kleur van die bondgenoten leert echter dat liberalen wel een belangrijke rol speelden bij de invoering van vrouwenkiesrecht, maar in veel landen toch wel degelijk in samenwerking met socialisten. Dat laatste wijkt af van de situatie in Nederland, waar de sociaaldemocratie er het liefst zo lang mogelijk mee wachtte.

Hoofdstuk drie is gebaseerd op bestaande literatuur en dat geldt ook voor het laatste hoofdstuk, dat kort ingaat op de activiteiten van liberale vrouwen in het parlement vanaf 1918. Alleen aan hoofdstuk twee ligt eigen onderzoek ten grondslag, daar waar de auteurs per liberale partij (respectievelijk Liberale Unie en Bond van Vrije Liberalen) de verschuivende standpunten beschrijven aan de hand van partijperiodieken en vergaderverslagen. Dat is het gedeelte waarmee zij een originele bijdrage leveren aan de geschiedenis van de invoering van vrouwenkiesrecht. Jammer dat die bijdrage niet goed onderbouwt wat de auteurs in hun slotbeschouwing menen te kunnen concluderen, namelijk dat vrouwenkiesrecht voor liberalen zo'n principieel punt was dat zij in meerderheid de invoering ervan steunden.

Het streven van De Beaufort en Van Schie om de door hen beschreven standpunten van liberalen niet alleen in een bredere Nederlandse, maar ook in een Europese context te plaatsen contrasteert met de veel beperktere aanpak van Bosch. Zij beschrijft de vrouwenkiesrechtstrijd chronologisch en vanuit het perspectief van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK), de grootste en belangrijkste vrouwenkiesrechtorganisatie in Nederland. Bij haar weergave van de Nederlandse politieke context én de internationale beweging voor hetzelfde doel laat Bosch zich leiden door de eigen publicaties van de vereniging (vooral het *Maandblad*), dus die is van binnenuit. Vergeleken met *De liberale strijd voor vrouwenkiesrecht* biedt haar boek *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* een veel gedetailleerder verslag, maar dan wel in de vorm van een vrij traditionele organisatiegeschiedenis. De lezer krijgt weinig aanknopingspunten om de activiteiten van de vereniging in een breder kader te bekijken, bijvoorbeeld vanuit het perspectief van de politici die het in die veertig jaar in Nederland voor het zeggen hadden.

Dat wringt met wat Bosch in de inleiding schrijft te beogen, namelijk te laten zien hoe belangrijk de strijd voor het vrouwenkiesrecht is geweest voor de politieke geschiedenis van Nederland en daarmee waard om 'te worden geïntegreerd in het standaardverhaal' (p. 14). In de slotbeschouwing hekelt Bosch – terecht – een politieke geschiedenis waarin het vrouwenkiesrecht 'slechts als een voetnoot' wordt gezien, 'als een supplement of onschuldige toevoeging bij de echte geschiedenis van de "finale" beslechting van schoolstrijd en "algemeen" kiesrecht' (p. 371). De vraag is alleen of haar nogal uitgesponnen geschiedenis van de VvVK wel het goede middel is om dat beeld te veranderen, aangezien ze meningsverschillen en verwikkelingen eerder als interne kwesties behandelt dan in wisselwerking met bredere politieke ontwikkelingen.

Een voorbeeld is de discussie over de neutraliteit van de vereniging in de jaren 1912-1913. Dat was een cruciale periode voor het vrouwenkiesrecht, omdat na een langdurige patstelling in de Nederlandse politiek de machtsverhoudingen zodanig verschoven dat er eindelijk een grondwetswijziging in zicht kwam die uitbreiding van het bestaande kiesrecht mogelijk zou maken. Daarbij ging het in eerste instantie om de invoering van algemeen mannenkiesrecht, maar de uitsluiting van vrouwen zou bij die gelegenheid meteen uit de grondwet kunnen worden geschrapt. Probleem daarbij was wel dat de vier partijen die dat samen mogelijk zouden moeten maken, dus de twee liberale partijen (de Bond van Vrije Liberalen en de Liberale Unie), de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), geen van alle de invoering van vrouwenkiesrecht even belangrijk vonden als algemeen mannenkiesrecht. Maar de schuld voor het uitblijven ervan gaven ze maar al te graag aan de tegenstanders, de confessionele partijen.

Dat bleek toen de twee liberale partijen samen met de VDB voor de verkiezingen van 1913 een stembusakkoord sloten, de 'vrijzinnige concentratie'. Het programma daarvan eiste geen gelijkstelling in de grondwet van mannen en vrouwen wat het kiesrecht betreft, maar slechts het wegnemen van de beletselen tegen vrouwenkiesrecht. Het kiesrecht van alle volwassen mannen moest wel meteen in de grondwet worden verankerd, maar vrouwenkiesrecht kon – eventueel in een beperkte vorm, dus niet meteen voor alle volwassen vrouwen – in een later stadium worden ingevoerd. Wanneer dat zou zijn, en voor welke groep vrouwen, werd in het concentratieprogramma in het midden gelaten, zodat dat geen gelijkstelling van vrouwen met mannen beloofde. Toch besloot het VvVK-bestuur onder leiding van Aletta Jacobs, zelf sinds jaar en dag VDB-lid, de concentratiepartijen in hun verkiezingsstrijd te steunen. Bosch, die ook hier sterk leunt op haar eigen biografie van Aletta Jacobs, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* (2005), beschrijft deze keuze als vanzelfsprekend. Dat was die echter niet, want de VvVK was vanaf de oprichting politiek neutraal en had als doel kiesrecht voor vrouwen te krijgen op dezelfde voet als op enig moment voor mannen gold. Het concentratieprogramma was in strijd met dat uitgangspunt, aangezien er géén gelijkstelling in werd bepleit. De steun voor de concentratiepartijen riep binnen de vereniging dan ook felle oppositie op. Bosch suggereert dat de VvVK wel degelijk reden had tevreden te zijn, nu vrouwenkiesrecht 'een politiek issue van betekenis' was geworden (p. 249). Ze ziet echter over het hoofd dat de vereniging de vier partijen (de SDAP nam geen deel aan de concentratie, maar steunde haar wel) zo liet weggelaten met een vage belofte in plaats van gelijkstelling in de grondwet. En dat had gevolgen, want de voorstellen over het kiesrecht in het concentratieprogramma werden – in grote lijnen – in 1917 gerealiseerd bij de zogenaamde pacificatie.

Aletta Jacobs was in 1903 aangetreden als voorzitter en was vanaf dat jaar het boegbeeld van de VvVK. Maar hoe belangrijk zij ook was, er waren veel meer mensen bij de strijd voor het vrouwenkiesrecht betrokken. Dat wordt duidelijk uit de vele portretten en groepsfoto's in het boek, dat schitterend is vormgegeven in het formaat van een tentoonstellingscatalogus. Dat is het in zekere zin ook, want veel van de afgebeelde foto's, schilderijen, prenten en voorwerpen waren ook te zien op de gelijknamige tentoonstelling in

het Groninger Museum in de zomer van 2019. Naast de verspreid door de tekst afgedrukte illustraties zijn er ook mooie afzonderlijke beeldessays. Dat heeft te maken met een tweede doelstelling van het boek, namelijk zoveel mogelijk tonen van het propaganda-materiaal en van wat Bosch 'het kiesrechtspektakel' noemt, namelijk de demonstraties en propagandatochten met de daarbij gebruikte borden, spandoeken en vaandels. Door de na de eeuwwisseling opkomende persfotografie is daarvan veel in beeld gebracht en overgeleverd. Alleen al door die overweldigende hoeveelheid beeldmateriaal levert *Strijd!* een belangrijke bijdrage aan de geschiedschrijving van de Nederlandse vrouwenbeweging.

Ulla Jansz, onafhankelijk onderzoeker

SHOWCASING SCIENCE

A history of Teylers Museum in the nineteenth century

Martin P. Weiss

Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019. 368 p.

ISBN 978 94 6298 224 6,

€105,-

Het oudste museum van Nederland, Teylers Museum in Haarlem uit 1784, biedt tegenwoordig een levendige aanblik: een schitterend gerestaureerde achttiende-eeuwse 'Ovalen Zaal', een samenstelsel van gebouwen uit verschillende stadia van de negentiende eeuw – alle met authentieke collecties – en daar omheen transparante, respectvolle nieuwbouw uit de jaren 1990 met moderne publieksvoorzieningen en kleine, maar zorgvuldig samengestelde wisseltentoonstellingen die de soms meer dan 200 jaar aanwezige collectiestukken extra reliëf geven.

In de jaren 50, 60 en (grotendeels) 70 van de vorige eeuw ademde het museum een andere sfeer. Menig Haarlems kind (zoals ondergetekende) heeft het toen wel eens met z'n ouders bezocht op een regenachtige zondagmiddag. Het was er stil en wat somber, gevuld met rijen geheimzinnige skeletten en stenen en onbegrijpelijke instrumenten; hoogtepunt was het verduisterde kabinetje met lichtgevende stenen. Er was geen elektrische verlichting, dus op zo'n regenachtige middag moest je weer vroeg weg, want de openingstijden waren aan de daglichtvoorziening aangepast. In de twee grote schilderijenzalen was al om een uur of drie, vier niet veel meer te onderscheiden. Dat was ook niet zo'n bezwaar: de waardering voor negentiende-eeuwse schilderkunst bevond zich toen op een dieptepunt. De slechte financiële situatie waarin de stichting die het muse-

um beheerde zich bevond verhinderde modernisering en reorganisaties, wat toen het publiek weghield maar voor de huidige museumbezoeker een geluk is. Toen in 1982 Teylers Museum een nationale status verwierf en van overheidswege financiële ondersteuning kreeg, was inmiddels het denken over (het bewaren van) musea en collecties veranderd en kreeg het museum erkenning als een uniek ‘gemusealiseerd museum’.

Maar vóór die tijd had Teylers Museum dus een periode van noodgedwongen stabiliteit gekend. Die periode was eigenlijk al begonnen in 1928, toen directeur – conservator Hendrik Lorentz overleed, of eigenlijk nog daarvóór, toen door de Eerste Wereldoorlog en het verlies van Russische aandelen door de Oktoberrevolutie, Teylers’ geldmiddelen drastisch waren ingekrompen. Over de geschiedenis van het museum tot 1928 handelt het boek van Martin Weiss, een bewerking van zijn proefschrift uit 2013.

De groeiende belangstelling voor collectiegeschiedenis had al tot een aantal gedegen publicaties over Teylers Museum geleid, onder andere ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van de instelling (*‘Teyler’ 1778-1978*, 1978) en in 2006, toen het 250 jaar geleden was dat Pieter Teyler van der Hulst het testament ondertekende waaruit dit alles is voortgekomen (*De idealen van Pieter Teyler. Een erfenis uit de verlichting*, 2006). Daaruit was al bekend, dat Pieter Teyler totaal geen museum voor ogen heeft gehad als bestemming voor zijn vermogen – daar zou in 1756 ook nog niemand aan gedacht hebben – maar een studie- en collectiecentrum, in zijn eigen woonhuis, voor twee op te richten geleerde genootschappen die door een Stichting met vijf regenten of ‘Directeuren’ bestuurd werden. Weiss knoopt daar bij aan, en laat zien hoe stap voor stap dit concept verschoof. Na de dood van Pieter Teyler in 1778 werden de genootschappen opgericht, één voor Godgeleerdheid en één voor Kunsten en Wetenschappen. Deze bestaan nog steeds.

In het laatste, zogeheten Tweede Genootschap, had ook arts en natuurwetenschapper Martinus van Marum zitting als lid. Hij zou daar een dominante positie krijgen. Toen in 1784 achter het huis van Teyler de Ovale Zaal gereedkwam, oorspronkelijk bedoeld als ‘boekzaal’ voor de bibliotheekcollectie van de Stichting, was hij het die de Directeuren overtuigde om hiervoor ook een collectie fossielen en mineralen aan te kopen. Vervolgens kreeg hij voor elkaar dat er een verzameling werd aangelegd van natuurwetenschappelijke instrumenten, waarmee demonstraties voor een publiek gegeven konden worden (en waarmee hij zelf onderzoek kon doen!). In 1784 werd Van Marum benoemd als ‘Directeur’, belast met het toezicht op de wetenschappelijke collecties, naast een ‘kastelein’ als conservator van de collectie prenten en tekeningen.

Deze inhoudelijke en institutionele verschuivingen ziet Weiss weerspiegeld in de manier waarop de instelling in de archiefstukken werd aangeduid: eerst als *musaeum*, dat wil zeggen een plaats van samenkomst van beoefenaars van kunsten en wetenschappen, vervolgens als *museum*, wat meer zou verwijzen naar (ver)tonen van zaken voor een publiek. In de loop van de negentiende eeuw zou de betekenis van *museum* verder verschuiven naar die van ‘publieke instelling’ en voornamelijk verbonden worden met de Schone Kunsten. Dit proces, en de consequenties daarvan voor Teylers Museum, met name voor de positie van de instrumentencollectie, vormt een rode draad in het boek. Een tweede leidraad is de ontwikkeling van de natuurwetenschappen: van so-

ciala bezigheid van bemiddelde liefhebbers naar wetenschappelijk, voor leken niet te volgen specialisme. De focus ligt op het wedervaren van de instrumentencollectie, met af en toe als bijzonder accent de 'grote electriseermachine', aangeschaft door Van Marum in 1784 en nog steeds beschouwd als een topstuk.

Weiss onderscheidt in de geschiedenis van het museum van 1778 tot 1928 drie hoofdperiodes, die gekarakteriseerd worden door het beleid van drie directeuren die tevens het beheer hadden over de collectie wetenschappelijke instrumenten: Martinus van Marum (1784-1837), Volkert Simon Maarten van der Willigen (1865-1878) en Hendrik Antoon Lorentz (1912-1928). Deze indeling werkt nogal verwarrend, omdat in de verschillende hoofdstukken ook uitvoerig aandacht wordt besteed aan de 'tussenpauzen' of aan beheerders van andere collecties. Die waren vaak net zo goed interessant, bijvoorbeeld Tiberius Cornelis Winkler die Darwins *On the origin of species* in het Nederlands vertaalde.

Van Marum was de grondlegger en verwoed gebruiker van de natuurkundige instrumentencollectie. Desalniettemin was hij een diep religieus man die vond dat door wetenschappelijke experimenten meer inzicht verkregen kon worden in Gods schepping. Voorts vond hij dat wetenschapsbeoefening dienstbaar moest zijn aan het algemeen nut en de kwaliteit van het dagelijks leven moest kunnen bevorderen. Zijn religieuze overtuiging stond hem ook niet in de weg bij de vorming van de fossiele en geologische collectie, wat hij met evenveel energie gedaan schijnt te hebben als het natuurwetenschappelijk experimenteren. Deze kant van Van Marums verzamelactiviteit is overigens belicht in het proefschrift uit 2017 van Bert Sliggers (*De verzamelwoede van Martinus van Marum (1750-1837) en de ouderdom van de aarde*, digitaal te raadplegen).

Van der Willigen deed ook experimenteel onderzoek, maar net iets anders georiënteerd. Zijn belangstelling ging uit naar precisieingen, onder andere op het gebied van de optica en de astronomie. Hij deed zijn onderzoekingen ook niet, zoals Van Marum, in het museum met stukken uit de collectie, maar in een apart gebouwtje, het 'observatorium' dat hij in de tuin had laten oprichten. De regenten van Teylers Stichting wisten eigenlijk niet precies wat hij daar uitvoerde, en Weiss ziet dit als een teken van verdergaande professionalisering en specialisering van de natuurwetenschappen. Veel van de instrumenten van Van Marum waren niet meer van nut voor de onderzoekingen van Van der Willigen; gelukkig had zijn voorganger Jacob Gijsbert Samuel van Breda (1839-1864) als beleid geformuleerd, dat ook 'gedateerde' instrumenten bewaard moesten blijven als relict van de geschiedenis van de wetenschap.

Dat was maar goed ook, want voor Hendrik Lorentz' theoretisch onderzoek naar elektronen – waarvoor hij een speciaal laboratorium kreeg van de Teylers Stichting – hadden deze oude instrumenten totaal geen betekenis meer. Enkele ervan liet hij voor eigen doeleinden aanpassen, maar verder lijkt hij zich niet met die collectie bemoeid te hebben. Weiss gaat uitgebreid in op de motieven die deze Nobelprijswinnaar gehad kan hebben om een positie bij Teylers te aanvaarden. In elk geval toonde dit volgens hem aan dat de instelling nog steeds een zekere status had op onderzoeksgebied. Maar de instrumentencollectie was definitief een historische collectie geworden.

Haaks op dit toenemend isolement van de natuurwetenschappelijke collectie staat

de groei van de kunstcollectie van Teylers Museum, die meer en meer een publiek van kunstliefhebbers en toeristen trok. In 1826-29, 1839 en 1893 werden er speciale zalen voor ingericht of bijgebouwd. Weiss relateert de museale omgang met dit groeiende nieuwe publiek aan theoretische noties van Tony Bennett (*The birth of the museum. History, theory, politics*, 1995) en Carol Duncan (*Civilising rituals. Inside public art museums*, 1995); zij gaan uit van de disciplinerende werking van (kunst)musea. De bezoeker wordt ingewijd in burgerlijke esthetische codes en daarmee in gewenst maatschappelijk gedrag. Vooral de rijke neobarokke ingangspartij en de statige vormgeving van de nieuwe museumvleugel uit 1885 worden hiermee in verband gebracht. Wat betreft de natuurwetenschappelijke collecties kan Weiss toch niet veel anders noemen dan de inzet van ordebewakende suppoosten en het uitgeven van publieksgidsjes. Ook vernemen we weinig over het eigenlijke 'showcasing', de presentatie van objecten, waarschijnlijk omdat er behalve uit afbeeldingen weinig over bekend is. Uit dat beeldmateriaal zouden we kunnen afleiden dat er, met uitzondering van de schilderijenzalen, in principe weinig veranderingen plaats hebben gevonden sinds 1885. De nieuwe gemusealiseerde status van het museum brengt met zich mee, dat dat ook niet de bedoeling is en dat het verleden, in de vorm van behoud en restauratie (of reconstructie) vooralsnog de toekomst zal bepalen. Onderzoeken als deze naar de beweegredenen van negentiende-eeuwse museumconservatoren zijn daarbij een belangrijke steun.

Lieske Tibbe, onafhankelijk onderzoeker